

УДК 373.5:316.75:342.7

DOI <https://doi.org/10.12958/3083-7030-2025-2-71-77>**Бублик Ольга Іванівна,**

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри політології та міжнародних відносин

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,

м. Полтава, Україна.

bublik.st@gmail.com<https://orcid.org/0000-0003-2280-7385>

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ В МЕЖАХ КУРСІВ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Сучасне суспільство характеризується стрімким зростанням обсягу інформації, яка надходить з різних джерел, зокрема, соціальних мереж та електронних інформаційних каналів. Велика кількість інформації вимагає від особистості вміння аналізувати, перевіряти достовірність фактів, робити обґрунтовані висновки та приймати відповідальні рішення. Особливо актуальними такі навички стають в умовах нинішньої російсько-української війни, коли поширення фейків і маніпуляцій стало одним з ключових видів ворожої агресії. Відповідно, набуття навичок критичного мислення стало одним з ключових завдань у ході викладання у школі предметів соціально-гуманітарного циклу, зокрема історії та громадянської освіти.

Питання, які висвітлюються у статті лише нещодавно стали предметом спеціального дослідження науковців, які безпосередньо пов'язані із викладанням історії та громадянської освіти у системі середньої освіти. Серед українських вчених, які досліджували різні аспекти цього питання, можна виділити Н. Бібік, О. Пометун, С. Терно, О. Чмир.

Одним із ключових завдань української середньої освіти ХХІ ст. є формування в учнів основ критичного мислення як складника громадянської компетентності. У Державному стандарті базової середньої освіти наголошено на необхідності розвитку в учнів умінь аналізувати інформацію, аргументувати власну позицію та діяти відповідально як громадяни демократичного суспільства (Державний стандарт...).

У цьому контексті предмет «Громадянська освіта» має значний потенціал для формування основ критичного мислення, оскільки його зміст спрямований на осмислення учнями соціальних процесів, прав людини, демократичних цінностей, відповідальної участі в житті суспільства.

Поняття «критичне мислення» у науковій літературі трактується як здатність людини свідомо аналізувати інформацію, виявляти логічні помилки, оцінювати аргументи, робити самостійні висновки та приймати обґрунтовані рішення. Зокрема, таке визначення представлено у роботі українських вчених О. Пометун та Л. Пироженко «Критичне мислення: як цього навчати» (Пометун, Пироженко, 2004а, с. 135). На думку авторів, критичне мислення не зводиться до запам'ятовування фактів, насамперед, передбачає оцінювання доказів і позицій, а також формується через активну діяльність учнів (дискусії, аналіз ситуацій, роботу з джерелами).

У свою чергу, С. Терно розглядає його як вміння аналізувати факти, виявляти логічні помилки та формувати власну аргументовану позицію (Терно, 2011, с. 48). Н. Бібік пов'язує критичне мислення зі здатністю особистості аналізувати інформацію з різних позицій і приймати обґрунтовані рішення (Бібік, 2004, с. 4). Подібною позиції дотримується й О. Савченко, яка наголошує на значенні осмислення, аргументації та самостійних висновків (Савченко, 2012, с. 18).

Згідно з концепцією критичного мислення О. Пометун та Л. Пироженко до основних компонентів критичного мислення належать:

- 1) аналітичність (уміння розчленовувати інформацію на складові);
- 2) рефлексивність (усвідомлення власних міркувань);
- 3) аргументованість (здатність доводити свою позицію);

4) самостійність суджень;

5) відкритість до альтернативних точок зору (Пометун, Пироженко, 2004b, с. 144).

Слід відзначити, що науковці-спеціалісти з досліджуваного питання, відзначають, що формування критичного мислення можливе лише за умови створення спеціального освітнього середовища, у якому учень не є пасивним споживачем знань, а виступає активним учасником пізнавального процесу.

Громадянська освіта спрямована на формування свідомого громадянина, здатного брати участь у суспільному житті, поважати права людини та діяти відповідально. Саме тому цей предмет органічно поєднує знаннявий, ціннісний і діяльнісний компоненти.

Під час вивчення тем, пов'язаних із демократією, виборами, правами та обов'язками громадян, медіаграмотністю, учні стикаються з необхідністю аналізувати суспільні явища, порівнювати різні позиції, оцінювати аргументи та формувати власне ставлення.

Таким чином, уроки громадянської освіти створюють умови для:

- 1) розвитку навичок аналізу соціальної інформації;
- 2) формування вміння відрізняти факт від судження;
- 3) виховання відповідального ставлення до власної позиції;
- 4) набуття досвіду діалогу та толерантної дискусії (Пометун та ін., 2025).

Слід відзначити, що ефективність розвитку критичного мислення залежить від використання активних та інтерактивних методів навчання. Серед найбільш ефективних, провідні науковці виділяють такі:

1. Проблемне навчання. Учитель пропонує проблемні запитання або ситуації (наприклад, «Чи завжди більшість має рацію?»), які спонукають учнів до пошуку аргументів та альтернативних рішень. Далі представимо кілька прикладів застосування методу проблемного навчання, на основі аналізу тих чи інших історичних фактів.

Приклад 1: «Чи завжди більшість має рацію?»

Історичний контекст: Прийняття рішень в умовах демократії.

Тема: Підйом нацизму в Німеччині в 30-х рр. XX ст.

Проблемне запитання:

У 1933 р. більшість німців підтримали Гітлера. Чи можна сказати, що ця більшість мала рацію?

Очікувані дії учнів:

- 1) Аналіз причин популярності нацизму.
- 2) Визначення, як популізм і страх впливають на вибір більшості.
- 3) Обговорення меж демократії та моральної відповідальності.

Приклад 2: «Чи можна зберегти свободу, поступившись безпекою?»

Історичний контекст: Патріотичний акт у США після терактів 11 вересня 2001 р.

Аналог в Україні: Впровадження воєнного стану або обмежень у періоди небезпеки.

Проблемне запитання:

Як балансувати між національною безпекою та правами людини?

Очікувані дії учнів:

- 1) Порівняння ситуацій в історії США, України та інших країн.
- 2) Аргументація «за» і «проти» обмеження прав.
- 3) Висновки щодо ролі держави та громадян.

Приклад 3: «Чи була зрада Мазепи виправданою?»

Історичний контекст: Перехід гетьмана Івана Мазепи на бік шведів у 1708 р.

Проблемне запитання:

Чи був Мазепа зрадником, патріотом чи політиком-прагматиком?

Очікувані дії учнів:

- 1) Ознайомлення з джерелами різних сторін (російських, українських, шведських).
- 2) Обговорення, як історичні постаті можуть оцінюватися по-різному.
- 3) Формування власної позиції з аргументами.

Приклад 4: «Чи можна досягти справедливості без насильства?»

Історичний контекст: Мирні та збройні форми спротиву.

Порівняння:

- 1) Мартін Лютер Кінг (ненасильницький спротив у США).

2) Українська повстанська армія (збройна боротьба).

Проблемне запитання:

У боротьбі за свободу, який шлях ефективніший і морально прийнятніший (Проблемне навчання..., 2021)?

2. Дискусії та дебати. Обговорення суспільно значущих питань сприяє формуванню вміння висловлювати власну думку, слухати інших та аргументувати позицію.

3. Аналіз життєвих ситуацій (кейс-метод). Учні розглядають конкретні соціальні випадки, визначають проблему, можливі варіанти дій та їхні наслідки.

Слід відзначити, що кейс-метод – один з найефективніших способів розвитку критичного мислення, особливо на уроках історії, громадянської освіти, права чи літератури – тобто наук соціально-гуманітарного циклу (Чмир, 2018). Його суть – розгляд реальних або змодельованих ситуацій, які вимагають глибокого аналізу, ухвалення рішень та обґрунтування позицій. Серед прикладів його використання можна виділити наступні:

Приклад 1: «Справедливість чи закон?»

Ситуація: Уявіть, що ви – суддя у справі, де бідний селянин вкрав хліб, щоб прогодувати голодну дитину. Закон однозначно засуджує крадіжку, але обставини – виняткові.

Запитання до учнів:

- 1) Як ви вчинили б на місці судді?
- 2) Що важливіше: дотримання закону чи людяність?
- 3) Чи має обставина впливати на вирок?

Розвиває: аналітичність, аргументованість, моральну оцінку дій.

Приклад 2: «Крим 1954 р.: акт єднання чи політичне рішення?»

Ситуація: Перехід Криму зі складу РРФСР до УРСР у 1954 р. Офіційно – «на знак дружби народів». Але був і політичний підтекст.

Запитання до учнів:

- 1) Які були офіційні та неофіційні причини?
- 2) Хто виграв і хто програв у цій ситуації?
- 3) Як це рішення вплинуло на подальшу історію?

Розвиває: рефлексивність, відкритість до альтернативних точок зору, аналіз джерел.

Приклад 3: «Герої чи зрадники?» – кейс про УПА

Ситуація: Дискусії навколо дій Української повстанської армії під час Другої світової війни. Джерела дають різні точки зору – від героїчної до звинувачувальної.

Запитання до учнів:

- 1) Чому історична оцінка дій УПА різна?
- 2) Як визначити, хто є героєм?
- 3) Як уникнути маніпуляцій під час вивчення історії?

Розвиває: самостійність суджень, вміння аналізувати протилежні позиції, роботу з джерелами.

Приклад 4: «Медіаманіпуляція»

Ситуація: Учні отримують 2 – 3 новини про одну й ту саму подію з різних ЗМІ (українських, російських, західних).

Запитання до учнів:

- 1) Порівняти заголовки, стиль подачі, добір фактів.
- 2) Визначити, де є факт, а де – судження.
- 3) Яка з новин найбільш нейтральна?

Розвиває: навички критичного аналізу інформації, медіаграмотність (Пометун та ін., 2024, с. 22).

4. Робота з інформаційними джерелами. Порівняння різних точок зору, аналіз новин, виявлення маніпуляцій сприяють розвитку медіаграмотності та критичного мислення.

5. Метод проєктів. Проєктна діяльність формує навички самостійного пошуку інформації, її систематизації та презентації результатів.

6. Технологія «ПРЕС». Структурований спосіб висловлення позиції («Я вважаю... тому що... наприклад... отже...») допомагає учням логічно будувати аргументацію. «ПРЕС» – це аббревіатура з 4-х кроків:

- 1) П – Позиція: «Я вважаю, що...»;
- 2) Р – Роз'яснення: «Тому що...»;
- 3) Е – Емпіричне підтвердження: «Наприклад...»;
- 4) С – Схвалення або висновок: «Отже, можна зробити висновок...» (Пометун, 2012, с. 5).

Слід відзначити, що для успішного розвитку критичного мислення на уроках громадянської освіти необхідно дотримуватися таких умов:

- 1) створення атмосфери довіри та відкритості;
- 2) заохочення учнів до висловлення власної думки;
- 3) відмова від авторитарного стилю викладання;
- 4) використання запитань відкритого типу;
- 5) орієнтація на діяльнісний і компетентнісний підхід.

Отже, вчитель історії та громадянської освіти у середній школі у цьому процесі виступає не лише джерелом знань, а й фасилітатором (особа, яка полегшує процес спільного навчання, обговорення або прийняття рішень у групі, не нав'язуючи власної думки), який спрямовує учнів до самостійного пізнання та рефлексії (Фасилітація в навчанні..., 2020; Колодницька, 2021). Формування основ критичного мислення у учнів середньої школи є важливим завданням сучасної освіти. Громадянська освіта має значний потенціал для розвитку цієї якості завдяки своєму змісту та можливостям використання активних методів навчання.

Застосування дискусій, аналізу ситуацій, роботи з інформаційними джерелами та проектної діяльності сприяє розвитку в учнів здатності до усвідомленого аналізу, аргументації та прийняття відповідальних рішень. Це, у свою чергу, формує основу для виховання активного, відповідального громадянина демократичного суспільства. Подальше дослідження методів розвитку критичного мислення у учнів середньої школи розглядатиметься у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування у шкільній практиці. *Рідна школа*. 2004. № 6. С. 3–10.
2. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti?utm_source=chatgpt.com
3. Колодницька Т. Хто такий фасилітатор? *Навчально-методична лабораторія*, 29 грудня 2021. URL: <https://metod.gi.edu.ua/resursy/navchayemos/item/30-khto-takiy-fasylytator>
4. Пометун О. І. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії. *Історія і суспільствознавство в школах України*. 2012. № 1. С. 3–7.
5. Пометун О. І., Гупан Н. М., Ремех Т. О., Серова Г. В. Основи інтегрованого навчання учнів громадянської освіти та історії в 5–6 класах : методичний посібник. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2024. 134 с.
6. Пометун О. І., Дудар О. В., Клименко Н. П., Кришмарел В. Ю., Ремех Т. О. Модельна навчальна програма для 6–9 класів. Освітня галузь: громадянська та історична для закладів загальної середньої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.07.2025 р. № 1043. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-gromadianska-osvita-6-9.pdf?utm_source=chatgpt.com
7. Пометун О. І., Пироженко Л. А. Критичне мислення: як цього навчати. Київ : Видавництво «Плеяди», 2004а. 120 с.
8. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : науково-методичний посібник. Київ : Видавництво А. С. К., 2004б. 192 с.
9. Проблемне навчання: розвиваємо критичне мислення. *На урок*, 29 січня 2021. URL: https://naurok.com.ua/post/problemne-navchannya-rozvivayemo-kritichne-mislennya?utm_source=chatgpt.com
10. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник. Київ : Генеза, 2012. 376 с.

11. Терно С. О. Критичне мислення як технологія навчання історії. Запоріжжя : Прем'єр, 2011. 204 с.
12. Фасилітація в навчанні: як змінюється роль учителя. *Нова українська школа*, 27 листопада 2020. URL: <https://nus.org.ua/articles/shho-take-fasylytatsiya-i-yak-vona-mozhe-dopomogty-vchytelyu-v-klasi>
13. Чмир О. О. Використання кейс-методу для розвитку критичного мислення учнів на уроках історії. *Історія в школах України*. 2018. № 3. С. 36–39.

References

1. Bibik, N. M. (2004). Kompetentnisnyi pidkhid: refleksyvnyi analiz zastosuvannya u shkilnii praktytsi [Competence-based approach: A reflective analysis of application in school practice]. *Ridna shkola – Native School*, (6), 3–10 [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [State Standard of Basic Secondary Education]. Retrieved from https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavnyi-standart-bazovoi-serednoi-osviti?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].
3. Kolodnytska, T. Khto takyi fasylytator? [Who is a facilitator?]. *Navchalno-metodychna laboratoria – Teaching and methodological laboratory*, 29 December 2021. Retrieved from <https://metod.gi.edu.ua/resursy/navchayemos/item/30-khto-takyi-fasylytator> [in Ukrainian].
4. Pometun, O. I. (2012). Metodyka rozvytku krytychnoho myslennia na urokakh istorii [Methodology of critical thinking development in history lessons]. *Istoriia i suspilstvoznavstvo v shkolakh Ukrainy – History and social studies in Ukrainian schools*, (1), 3–7 [in Ukrainian].
5. Pometun, O. I., Hupan, N. M., Remekh, T. O., & Sierova, H. V. (2024). Osnovy intehrovanoho navchannia uchniv hromadianskoi osvity ta istorii v 5–6 klasakh [Foundations of integrated teaching of civic education and history in grades 5–6]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Osvita» [in Ukrainian].
6. Pometun, O. I., Dudar, O. V., Klymenko, N. P., Kryshmarel, V. Yu., & Remekh, T. O. (2025). Modelna navchalna prohrama dlia 6–9 klasiv. Osvitnia haluz: hromadianska ta istorychna dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 21.07.2025 r. № 1043 [Model curriculum for grades 6–9. Educational field: civics and history for general secondary education institutions: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1043 of 21 July 2025]. Retrieved from https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-gromadianska-osvita-6-9.pdf?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].
7. Pometun, O. I., & Pyrozhenko, L. A. (2004a). Krytychne myslennia: yak tsoho navchaty [Critical thinking: How to teach it]. Kyiv: Vydavnytstvo «Pleiady» [in Ukrainian].
8. Pometun, O. I., & Pyrozhenko, L. V. (2004b). Suchasnyi urok. Interaktyvni tekhnolohii navchannia [The modern lesson. Interactive learning technologies]. Kyiv: Vydavnytstvo A. S. K. [in Ukrainian].
9. Problemne navchannia: rozvyvaiemo krytychne myslennia [Problem-based learning: Developing critical thinking]. (2021). *Na urok – For the lesson*, 29 January. Retrieved from https://naurok.com.ua/post/problemne-navchannia-rozvyvaiemo-krytychne-mislennia?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].
10. Savchenko, O. Ya. (2012). Dydaktyka pochatkovoï shkoly [Didactics of primary school]. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
11. Terno, S. O. (2011). Krytychne myslennia yak tekhnolohiia navchannia istorii [Critical thinking as a technology of teaching history]. Zaporizhzhia: Premier [in Ukrainian].
12. Fasylytatsiia v navchanni: yak zminiuietsia rol uchytelia [Facilitation in learning: How the role of the teacher is changing]. (2020). *Nova ukrainska shkola – New Ukrainian School*, 27 November. Retrieved from <https://nus.org.ua/articles/shho-take-fasylytatsiya-i-yak-vona-mozhe-dopomogty-vchytelyu-v-klasi> [in Ukrainian].

13. Chmyr, O. O. (2018). Vykorystannia keis-metodu dlia rozvytku krytychnoho myslennia uchniv na urokakh istorii [Facilitation in learning: How the role of the teacher is changing]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy – History in Ukrainian schools*, (3), 36–39 [in Ukrainian].

Бублик О. І. Формування основ критичного мислення в учнів середньої школи в межах курсів історії та громадянської освіти

У статті проаналізовано теоретико-методичні засади формування критичного мислення учнів у процесі вивчення історії та громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти. Акцентовано увагу на актуальності розвитку в здобувачів освіти вміння аналізувати інформацію, висловлювати власну аргументовану позицію, брати участь у дискусіях, відрізняти факти від суджень, оцінювати достовірність джерел і приймати відповідальні рішення. Наголошено, що ці навички є складовою громадянської компетентності та формуються поступово в процесі навчання за умов відповідного педагогічного супроводу та методичної цілеспрямованості.

Обґрунтовано, що розвиток критичного мислення можливий завдяки використанню інтерактивних методів і технологій навчання: проблемного навчання, кейс-методу, дебатів, роботи в малих групах, рольових ігор, застосування відкритих запитань і технології «ПРЕС». Увагу зосереджено на прикладах організації навчального процесу, які сприяють формуванню мисленнєвих навичок, рефлексії, усвідомленню ціннісних орієнтирів та особистої відповідальності. Розглянуто окремі елементи модельної навчальної програми з громадянської освіти, в яких закладено потенціал для розвитку критичного мислення, а також підкреслено значення міжпредметної інтеграції з історією, етикою та літературою.

Підкреслено роль учителя як фасилітатора, що організовує безпечне освітнє середовище, заохочує учнів до співпраці, активного пізнання та вільного висловлення поглядів без страху осуду. Матеріали статті можуть бути корисними для педагогів, які прагнуть реалізувати компетентнісний підхід, сприяти розвитку демократичної культури й формувати в учнів критичне, свідоме та відповідальне ставлення до суспільних процесів і власної громадянської позиції. Відзначено, що подальше дослідження методів розвитку критичного мислення у учнів середньої школи розглядатиметься у наступних наукових статтях.

Ключові слова: критичне мислення, громадянська освіта, історія, інтерактивні методи, фасилітатор, проблемне навчання, кейс-метод, технологія «ПРЕС», рефлексія, дискусія, модельна програма, компетентнісний підхід, середня школа.

Bublyk O. I. Developing critical thinking skills in secondary school students through history and civic education

The article analyzes the theoretical and methodological foundations for developing critical thinking among students in the context of teaching history and civic education in general secondary education institutions. The relevance of forming students' ability to analyze information, express their own reasoned position, distinguish facts from judgments, evaluate the reliability of sources, and participate in discussions is emphasized. These skills are recognized as essential components of civic competence and are formed gradually through appropriate pedagogical support and methodical guidance. The article substantiates the effectiveness of interactive teaching methods such as problem-based learning, case studies, group work, role-playing, open-ended questioning, and the PRESS method. These strategies not only enhance academic engagement but also stimulate reflection, argumentation, empathy, and awareness of social responsibility.

Specific examples of classroom implementation are provided, including the use of historical facts as starting points for critical inquiry and discussion. The article highlights the potential of civic education content to serve as a platform for forming independent judgment and moral reasoning in students. Elements of the model curriculum in civic education are considered, showing how interdisciplinary integration with history, ethics, and literature supports the holistic development of students' cognitive and social skills.

Special attention is paid to the teacher's role as a facilitator who ensures a safe and inclusive learning environment, encourages collaboration, and supports open dialogue without imposing personal opinions. The material is intended for educators, methodologists, and curriculum developers who seek to implement a competency-based approach and cultivate civic responsibility, democratic culture, and critical awareness in young learners.

Key words: critical thinking, civic education, history, interactive methods, facilitator, problem-based learning, case method, PRESS technology, reflection, discussion, model curriculum, competency-based approach, secondary school.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла до редакції: 07.11.2025 р.

Прийнято до друку: 23.12.2025 р.

Опубліковано: 29.12.2025 р.